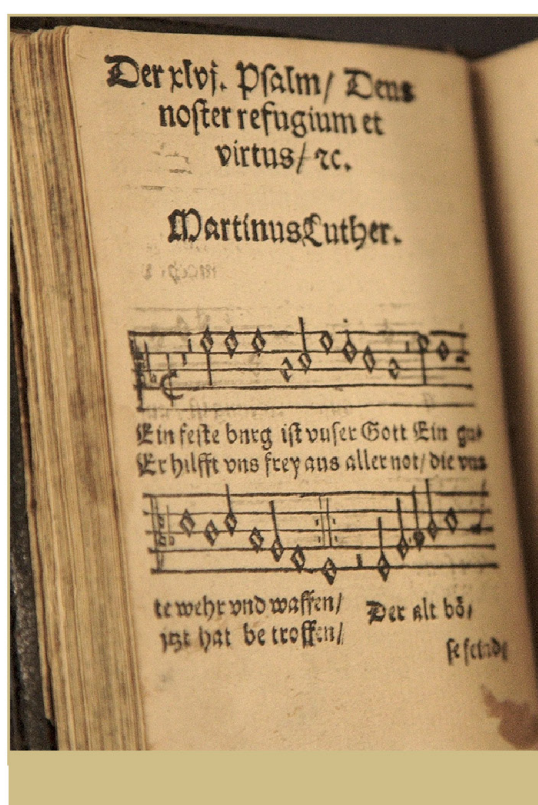

En PDF-artikel fra www.salmedatabasen.dk af
Ove Paulsen, tidl. sognepræst. Ansv. red. for Hymnologi - Nordisk tidsskrift

Salmebogens Luthersalmer

Salmebogens Luthersalmer

Af Ove Paulsen, cand. theol. tidligere sognepræst.

Ansvarshavende redaktør for *Hymnologi - Nordisk tidsskrift*

1. Salmebogens egen angivelse af Luthersalmer og en bemærkning.

Af forfatterregisteret i Den Danske Salmebog, autoriseret 2002 (DDS02), fremgår det, at 21 af dens salmer er skrevet af Martin Luther, heraf 12 originalsalmer og 9 oversættelser eller gendigtninger. Tallet og mængden skal tages med et gran salt, for nr. 94 *Det kimer nu til julefest* og nr. 95 *Fra himlen højt kom budskab her* er to varianter af samme salme. Luthers andpart i nr. 543 *Jeg lever - og ved, hvor længe fuldtrøst*, nemlig strofe 1, indgår i en dedikation, han har skrevet, og er ikke tænkt som en salme¹. Det er B.S. Ingemann, som i 1851 har skabt den salme på fire strofer, som findes i salmebogen i dag. Nr. 432, som er en vekselsang mellem præst og menighed (litani) er heller ikke en salme, og Luthers forfatterskab til gendigtningen af *In dulci jubilo*, nr. 116 *En sød og liflig klang*, er særdeles tvivlsomt.

Det havde nok været bedre at lade tvivlen komme nr. 9 *O store Gud vi love dig* til gode. Det er mere sandsynligt, at Luthers gendigtning fra 1529 *Herr Gott dich loben wir*, ligger bag denne poetiske version af den latiske hymne *Te Deum*, der i 1729-udgaven af Kingos salmebog og graduale erstattede den danske prosagengivelse fra 1528 på fast plads efter prædiken på taksigelsesdagen (11. februar). Den tidligste poetiske gendigtning af Luthers salme skyldes imidlertid B.C. Ægidius med *HErr GUD/vi love dig* fra 1717. Det er den Luthersalme, der senest er gendigtet på dansk. Endelig er der dem, der mener, at nr. 303 *Kom, Gud Faders Ånd fuldgod*, efter Olavus Petris *Kom helge*

ande herre god (1536), er en variant af Luthers *Kom Gott schepfer heiliger geyst* (1524), på dansk *KOm Gud skaber helligeand/ besøg* (1528, udgået 1798). Her er usikkerheden imidlertid for stor til, at jeg vil tage denne salme med i salmebogens Luthersalmer.

Der er altså snarest tale om 10 originalsalmer og 8 gendigtninger. I alt skrev Luther 37 salmer, der alle blev gendigtet på dansk. 36 blev optaget i salmebøgerne. Den der ikke blev optaget var *Sie ist mir lieb die werde Magt* fra 1535. Trods to norske gendigtninger, Peder Matthiisøn Offvids *Hvn er mig kier den Jomfru skøn* fra 1648 og Magnus Brostrup Landstads *Hun er mig kjær den ædle Mø* fra 1859, er den aldrig optaget i nogen dansk salmebog. Det har redaktionen af *Hymnologi - Nordisk tidsskrift* rådet bod på ved at udskrive en konkurrence om en ny dansk gendigtning i nr. 1-4 2016. Konkurrencen blev vundet af Anne Vad med gendigtningen *Maria er mit hjertes skat*².

2. Vore Luthersalmer

De Luthersalmer, vi kender i dag er stort set alle blevet til i revolutionens tidsalder, dvs. tiden fra 1776/1789 til vore dage. Den første bølge af oversættelser af Luthers salmer var skrevet af gode forkyndere af den nye lære, men ikke nødvendigvis poetisk begavede folk. Det betød, at metrikken ofte haltede mere end tilladeligt, skønt der ikke var så stramme regler, som der kom med kunstpoesien i 1600-tallet, og rim øjensynlig nogle gange var særdeles vanskelige, for ikke at sige umulige, at finde. Der er store kvalitetsforskelle i stoffet, og Hans Thomissøn, der i 1569 udgav den første konge-

1 WA, "Weimarer Ausgabe" (*D. Martin Luthers Werke*. Weimar 1883–2009), Schriften, 48. Bd., S. 159f. Bibel- und Bucheinzeichnungen Luthers. Sprüche aus dem Neuen Testament. 208. So jemand mein wort wird etc. (Joh 8,51).

2 *Hymnologi - Nordisk tidsskrift* nr. 1-2 2017, s. 9-14.

ligt autoriserede salmebog, rettede op med nænsom, men sikker, hånd, når det var for slemt. På den anden side var Luthers salmer, når det bare var muligt, gengivet så ordret, at man må forbavses, når man ser begge former ved siden af hinanden. Oversætterne var jo lærere i Luthers kristendomsforståelse, så de tilod sig af og til at indføje strofer, der indprentede Luthers tanker. Samtidig med den mere eller mindre ubehjælpelige ydre form, indeholdt stroferne altså også Luthers teologiske saft og kraft, ganske ufortyndet.

Holdningen til disse tekster blev da også, at dette var Luthers rene tale, så da Thomas Kingo i 1689 med let hånd digtede de gamle oversættelser om til ubesværede rim og velfungerende kunstpoetisk metrik, måtte han trække

forslaget tilbage igen. Ændringerne blev opfattet som helligbrøde i den lutherske ortodoksi. Fornuftens tidsalder kendte til gengæld ingen nåde. Både de nu tvivlsomme versmagerier og selve Luthers teologi kom i miskredit, og så blev Luthersalmerne kasseret i stor stil især i 1778, men også i 1798.

Det var derfor den generation, der modsagde rationalisterne, der tog Luthers tekster op på ny og gendigtede dem med større poetisk sans, men uden for deres oprindelige sammenhæng og derfor indholdsmæssigt anderledes. De er en del af 1800-tallets salmegennembrud med N.F.S. Grundtvig i spidsen. Forskellen mellem Luthers, de tidlige gendigteres og de senere gendigteres vers fremgår af dette eksempel:

Martin Luther 1528

Mit vnser macht ist nichts gethan /
wir sind gar bald verloren /
Es streit für vns der rechte man /
den Gott hat selbs erkoren /
Fragstu wer der ist ?
Er heist Jhesus Christ /
der Herr Zebaoth /
Vnd ist kein ander Gott /
das felt mus er behalten.

Anonym 1533

Vor egen mact er inthet verd /
wi ere snart offueruunde /
der strider for oss en wellig Herre /
alting maa for hannem bugne /
Spør du huo han er /
Christus han heder /
en Herre offuer alle Herer /
oc ey ere frelsere flere /
marcken vil han beholde

J.P. Mynster 1845 i DDS02

Vor egen magt ej hjælpe kan,
let kan os fjenden fælde;
men med os står den rette mand,
omgjordet med Guds vælde.
Det er den Herre Krist,
og sejer får han vist,
hærskarers Herre prud,
der er ej anden Gud,
han marken skal beholde.

Mynster gør et virkelig godt stykke arbejde og rammer også i nogle tilfælde Luther bedre end sin anonyme forgænger, en bidragyder til Malmøsalmebogen, men ser vi på indholdet i linjerne, er Mynster for pæn og diskret, mens den anonyme bedre følger Luthers ukomplicerede djærvhed. At han tumler rundt i metrikken og har problemer med rimene er tydeligt. Ingen af de danske oversættere kan helt følge Luthers radikalitet, men den anonyme kommer tættest på: med vores magt er intet gjort, Djævelen lægger os ned med en lillefinger, men der er en, der kæmper for os ... Hos Mynster er den Herre Krist en god hjælp i vore rækker, men vi kan nu også lidt selv.

Trossalmen (DDS02 nr. 437) er bevaret i sin rationalistiske form fra 1790'erne, *O store Gud vi love dig* stort set i originalformen fra 1729, mens *Midt i livet er vi stedt* (DDS02 nr. 495) og *Forlen os freden* (DDS02 nr. 711) i deres nuværende form stammer fra første halvdel af 1900-tallet. Den sidste blev gendigtet af fredelskeren Uffe Hansen i 1943, året hvor samarbejdspolitikken brød sammen. Ingen senere Luther-gendigtninger er optaget i salmebøgerne. Det betyder, at vores billede af Luthers salmedigtning er ganske stærkt påvirket af en svunden tids tilgang, og altså ligger stort set lige så langt fra moderne teologi og moderne tankegang som fra Luther og hans samtid.

Var der end stor aktivitet i 1800-tallet med at gendigte Luther på ny, havde antallet af Luthersalmer i salmebøgerne netop da nået et lavpunkt. Optagelse af nye gendigtninger var sendrægtig. Årsagen var formentlig, at det er vanskeligt at genindføre gamle salmer, selv om de er digtet om. At Inger Christensens nydigtning af Luthers Fadervorsalme ikke kom ind i 2002 kan have samme årsag (jf. registeret *Hvilke salmer gik ud af salmebøgerne hvornår?* nedenfor.). Skønt mængden af Luthersalmer øgedes så sent som i 1953, er kun halvdelen af de oprindelige Luthersalmer med i salmebogen i dag.

Med salmebøgerne 1699, 1778, 1798 og 1855 forsvandt ikke mindre end 32 af de tidligere salmebøgers 36 Luthersalmer. De 14 af dem kom igen i en ny tids gendigtninger. Fire salmer har været med hele tiden, men er blevet omdigtet flere gange, det er DDS02 nr. 289 *Nu bede vi den Helligånd* (dansk 1529, omdigtet 1778, 1798, 1837 og 1855 til sin nuværende form), nr. 336 *Vor Gud han er så fast en borg* (dansk 1533 omdigtet 1798, 1840 og 1845 til sin nuværende form), nr. 437 *Vi tro, vi alle tro på Gud* (dansk 1529, omdigtet 1791, bearbejdet 1798 til sin nuværende form) og nr. 9 *O store Gud vi love dig* (dansk 1729, ændret en smule i 1798, 1850 og 1951).

Det udvalg, der nu møder os i salmebogen, er altså ikke noget frisk pust fra reformationen, men en sen eftertids bearbejdelse med henblik på at få Luthers ord til at støtte en anden tids kirkelighed og teologi. Da den nyeste fornyelse har 74 år på bagen, er de heller ikke skabt til vor tid og dens spørgsmål til kristendommen.

Ikke desto mindre er de det rigtige sted at sætte ind, for det er de salmer, vi har til rådighed. Så vi vil begynde med dem, der senest er optaget i salmebøgerne og gå bagud i tiden, så de salmer, der har den ældste form, kommer sidst, mens jeg kort opridsrer oprindelsen, første tryk på dansk og det som gav dem status, nem-

lig at de gled ind i stedet for et af de sungne latinske led i den klassiske gudstjeneste, efter et mønster, som Luther ganske vist anvender i *Deutsche Messe* fra 1526, men aldrig selv praktiserede. Det stammer fra Nürnberg-præsten Andreas Döbers Spitalmesse, som gik sin sejrsgang over Tyskland, uden om det liturgisk konservative Wittenberg, og Sachsen i det hele taget, i 1525 og blev oversat til plattysk i Rostock. I 1529 dukkede samme system op på dansk i Malmø. I den nye gudstjenesteform, som en moderne betragter ville synes lignede den gamle til forveksling, bortset fra sproget, blev de fra begyndelsen erstatninger for de sungne latinske led: Introitus, Kyrie, Gloria, Halleluja, Graduale, Credo, Communio og enkelte andre, der blev lagt til. Til Introitus og Halleluja brugtes især gendigtede Davidssalmer, da disse led i romermessen fortrinsvis havde tekster fra Salmernes Bog. Salmerne stod der bare som en del af gudstjenestens liturgi og var ikke prædikantens problem. Det giver en væsentlig forskel til det, vi kender. Se også oversigten over den klassiske messes sungne led nedenfor.

Selvom Luther afslører ganske radikale tanker om messen i perioden 1523-1526, handler det hele tiden om at komme tilbage til oldtidens oprindelige gudstjenesteformer. Derfra kommer også idéen om menighedens aktive deltagelse i gudstjenestesangen og indtagelse af både brød og vin i nadveren. Sidst i 1523 ”opfandt” han det, vi kalder salmer. I et brev til vennen Georg Spalatin³ taler han om sange, der kan hjælpe til, at Guds ord *forbliver* i folket⁴. Det synes at pege i retning af, at disse sange skulle være folkeeje og synges af mænd, kvinder og børn i deres daglige liv mellem søndagsgudstjenesterne, hvor evangeliet med frikendelsens ord blev sluppet løs i menigheden. Luther foreslår Spalatin at digte den slags sange og angiver som passende forbilleder Davids salmer, specielt De

³ WA, Briefwechsel Bd. 3, S. 220.

⁴ ”quo verbum dei vel cantu inter populos maneat”.

syv Bodssalmer, Sl 6, 32, 38, 51, 102, 130 og 143, en størrelse, teologien havde arbejdet med siden oldtiden, og som han selv havde udgivet i 1517. Men selvom han i brevet foreslår gendigtninger fra Salmernes Bog, udgiver han kort efter bl.a. *Nu fryde sig hver kristen mand*, der ikke har nogen fast bibelsk forankring og nærmest er en selvbiografisk beskrivelse af, hvordan han fandt den nådige Gud, han havde søgt efter i årevis.

Årsagen til at mange Luthersalmer blev fjernet fra salmebøgerne er for nogle enkeltes vedkommende, at den helligdag, de var knyttet til, forsvandt med helligdagsreformen 1770. En mere udbredt årsag er dog, at salmerne var gendigtet af folk med ret jævn digterisk begavelse, som ovenfor beskrevet. I Guldbergs salmebog 1778 havde man desuden det problem, at man ønskede en massiv optagelse af Birgitte Boyes salmer (det blev til ca. 150 af i alt ca. 400 numre), og derfor så sig henvist til at rydde grundigt ud i den ældre del af salmeskatten. Dermed udgik 22 salmer, oven på de fem, der var udgået af Kingos salmebog 1699. Kun ni Luthersalmer blev tilbage.

I det følgende benyttes salmenumre i DDS02.

Salmer der er optaget i Den Danske Salmebog 1953

495. *Midt i livet er vi stedt* (anonym gendigtning fra 1931). Salmen bygger på en latinsk processionssang fra omkring 900: *Media vita morte sumus*. Luther 1524: *Mitten wyr ym leben sind*. Dansk 1528: *MEn wj leffue paa iorden her*. Salmen udgik allerede med Kingos salmebog og graduale 1699. Den fortsatte uden for kongerigerne i slesvigsk tradition som *Men vi midt i livet er* (Ægidius 1717), senere som *Midt i Livet ere vi* (gendigtning af F.L. Mynster 1863) i Nordslesvigsk salmebog 1889 og Den sønderjydske Salmebog 1925.

Når det dansk-talende Slesvig havde sin egen tradition og beholdt bl.a. Luthers salmer længe-

re, end man gjorde i kongeriget Danmark, skyldes det, at *Danmarks og Norgis Kirkeritual* 1685 ikke gjaldt i hertugdømmerne, der heller ikke fik enevælde, men beholdt den gamle styreform, Danske Lov blev ikke indført, men Jyske Lov var gældende i hertugdømmet Slesvig indtil år 1900. Hertugdømmerne beholdt en mere klassisk gudstjenesteform, som vi kender den fra Niels Jespersens graduale 1573, og fortsatte med de gamle salmer. Den nordslesvigske salmetradition fik en ende med DDS53, hvor der skete en sammensmeltning af de to salmetraditioner med klar overvægt til kongerigets tradition.

1528-gendigtningen blev hovedsagelig brugt til begravelser. I løbet af 1600-tallet blev den to gange foreslået til 16. søndag efter trinitatis med evangeliet om Enkens søn fra Nain.

711. *Forlen os freden, Herre, nu* (gendigtet af Uffe Hansen 1943). Bag Luthers salme ligger den latinske hymne *Da pacem Domine* fra 500-tallet. Luther 1529: *Verley vns fryden gnediglich*. Dansk 1533: *FOrlæ oss met fred nadelige*. Til brug i gudstjenestens liturgi, Frands Vormordsen, Lunds Stifts første superintendent (biskop), i sin instruks til stiftets præster 1539: Generel anvendelse som udgangssalme (Pro exitu). Se forklaring på den klassiske messes led og deres navne neden for. 1573: Pro exitu i gudstjenester med nadver i adventstiden, og på trinitatissøndage i købstæderne, også som Efter prædiken på trinitatissøndage uden nadver og på bededage om onsdagen. 1699: Pro exitu hver anden fredagshøjmesse og almindelig bededag efter Litaniet. Udgik af salmebøgerne 1778. Salmen var i brug i Slesvig til og med Nordslesvigsk salmebog 1889.

Optaget i Andet tillæg til Roskilde konvents salmebog 1890

487. *Nu fryde sig hver kristen mand*. (Grundtvig 1837. F.L. Mynster 1862. C.J. Brandt 1888.). Luther 1523: *Nun frewt euch lieben Christen gmein*. Claus Mortensøn 1528: *GVd fader oc Søn oc then Helligaand / NW*

frygder eder alle Christne mend. 1528 og 1533 brugt til aftensang. 1573: Offertorium (salme mens der lægges penge på alteret (offer) til præst og degn ved kirkelige handlinger) i fasten og trinitatistiden. Efter salmen Efter prædiken ved gudstjenester i fasten uden nadver. 1699: Offertorium ved dåb, Epistelsalme 3. s. i advent og Vers mens præsten går på prædikestolen trinitatis søndag. Udgik af salmebøgerne 1778. Slesvig: Ægidius anbringer *GUD Fader/Søn og hellig Aand* under *Psalmer om Daaben*.

Salmer der er optaget i Nordslesvigsk salmebog 1889

96. *Fra himlen kom en engel klar.* (Grundtvig 1837, bearbejdet 1889). Luther 1543: *Von Himmel kam der Engel schar.* Hans Tausen 1544: optaget som en del af Et barn er født i Bethlehem med førstelinjen *Fra Hiem-melen kom den Engele skar.* Gendigtet af Hans Thomissøn som selvstændig salme med samme førstelinje i salmebogen 1569. Til brug i gudstjenestens liturgi er anvendelsen 1699: Pro exitu 2. juledag. Udgået af salmebøgerne 1778. Grundtvigs gendigtning står ubearbejdet i Meyer og Boesens salmebog til de dansktalende menigheder i Slesvig (1847) og bearbejdet i Nordslesvigsk salmebog 1889, Andet tillæg til Roskilde konvents salmebog og alle senere salmebøger.

133. *Med fred og fryd jeg farer hen.* (Grundtvig 1845 (1890+1947)). Digtet på grundlag af Simeons lovsang i Luk 2,29-32, på latin: *Nunc dimittis.* Luther 1524: *Myt frid vnd frewd ich far dohyn.* Arvid Pedersøn 1529: *MEd glæde oc fred far ieg nw heen.* Liturgisk tilknytning til kyndelmisse (Mariæ renselsesdag) 2. februar, afskaffet 1770. Dagens evangelium var Luk 2,22-32. I Hans Tausens salmebog ca. 1535 er salmen Sekvens (latin: "følgende", nemlig Hallelujas jublende afslutning. Mest benyttet var *Nu bede vi den Helligånd*) til kyndelmisse. Niels Jesperssens graduale 1573: Pro exitu kyndelmisse. *Danmarks og Norgis*

Kirke-Ritual 1685: Begravelse efter jordpåkastelsen. Kingos salmebog og graduale 1699: Vers mens præsten går på prædikestolen ved gudstjenesten kyndelmisse dag. Salmen udgik af salmebøgerne 1778.

Optaget i Første tillæg til Roskilde konvents salmebog 1873

338. *Var Gud ej med os denne stund* (Grundtvig 1811/1843). Efter Sl 124, på latin: *Nisi quia dominus erat in nobis.* Luther 1524: *Wer Gott nicht mit vns dise zeyt.* Dansk 1529: *WAre Gud icke med oss thenne tyd.* I Niels Jesperssens graduale 1573 benyttet som Introitus (latin: "indgang". Mest benyttet var *Af dybsens nød*) 13.-16. søndag efter trinitatis. I *Danmarks og Norgis Kirkeritual* 1685 bestemt til Aftensang til indgang på taksigelsesdagen (11. februar). I Kingos salmebog og graduale 1699: Pro exitu søndag efter nytår og Epistelsalme på taksigelsesdagen. Udgik af salmebøgerne 1778. B.C. Ægidius' gendigtning 1717 blev bevaret i slesvigsk tradition til og med Den sønderjydske Salmebog 1925.

Introitus afskaffedes sammen med Halleluja i *Danmarks og Norgis Kirkeritual* 1685. De kirkelige forandringer i Christian 5.s store fornyelse af mange slags ordninger efter den mislykkede skånske krig (Danske Lov 1683, Norske Lov 1687, matriklen, fælles mål, vægt og mønt osv.) tjente samme formål som resten: lighed, ensartethed, alting fælles, herunder en stigende vægtlægning på dansk sprog og historie, og ren dansk poesi, ikke oversat. I liturgien betød det koncentration om prædiken og de bibelske læsninger. Muligheden i Niels Jesperssens graduale fra 1573 for at have latinsk Introitus og Halleluja, samt udstrakt latinsk messe juledag, påskedag, pinsedag og trinitatis søndag forsvandt som dug for solen. De havde ellers givet tydelig genlyd i de private og udvidede udgaver af Hans Thomissøns salmebog, der udkom hyppigt op gennem 1600-tallet, kaldet de "fuldkomne" salmebøger. Introitus, som havde kunnet holdes på latin med ny tekst til hver søn- og helligdag, og på dansk med nogle

få salmer, der brugtes i perioder af kirkeåret, blev afløst af indgangsbønnen, indført i Sjællands Stift 1644 af superintendent (biskop) Jesper Brochmand, idet den jo er en slags prosa-introitus, hertil lagdes en mulighed for at bruge orglet, hvis der var et i kirken, nemlig til præludium. At benytte orgel til salmeledsagelse er af betydelig nyere dato.

I gudstjenesten blev bibellæsningerne og prædikenen også styrket af, at Halleluja med varierede latinske tekster alternativt til én dansk salme (se oversigten over den klassiske messes sungne led) blev lavet om til en salme, der skulle komme overens med epistelteksten. Efter Credo kom desuden en ganske kort salme, mens præsten gik på prædikestolen. Den skulle stemme overens med evangelieteksten. Også Pro exitu blev rettet ind efter evangeliet for at styrke prædiken og læsninger. Introitus og Halleluja faldt simpelthen som ofre for den nye danskhedsbevægelse og koncentrationen om prædiken og bibellæsning. Gudstjenesten blev mere ensrettet og pædagogisk og mindre mangfoldig end det, der havde været.

461. *Jesus Kristus er til stede!* (F.L. Mynster 1863. Bearbejdet 1873). Luther 1524: *Jhesus christus vnnser hayland / der von vnns*. Luther anfører Johan Huss som sit forlæg (i *Deutsche Messe* 1526 "Johans Hussens lied"). Hans latinske forlæg har imidlertid ingen hussitiske træk, men er ren katolsk teologi. Dog, tanken er sejlivet, jf. DDS02: "Johan Huss o. 1400." Dansk (Claus Mortensøn?) 1529: *Ihesus christus er wor salighz*. Fra 1529 med forbillede i Luthers *Deutsche Messe* anvendt som Communio (sunget under uddeling), fra 1699 desuden som Vers mens præsten går på prædikestolen skærtorsdag. Udgået af salmebøgerne 1778.

Optaget i Roskilde konvents salmebog 1855

94. *Det kimer nu til julefest.* (Grundtvig 1817/1852). Se nr. 95 nedenfor.

108. *Lovet være du, Jesus Krist* (Grundtvig 1837 og 1845). Strofe 1: middelalderlig julelei-

se. En leise var en menighedssang på modersmålet i den katolske tid, opkaldt efter omkvædet Kyrie eleis(on) med reference til gudstjenesteledet Kyrie. Påskeleisen blev til *Krist stod op af døde* (DDS02 218) og pinseleisen til *Nu bede vi den Helligånd* (DDS02 289). Luther 1523: *Gelobet seystu Jhesu Christ*. Dansk (Claus Mortensøn?) 1528: *Loffuit være tw Jesu Christ*. Frands Vormorsen 1539 som Sekvens fra jul til kyndelmisse, dvs. som responsorium til den bevarede latinske Sekvens til midnatsmessen julenat *Grates nunc omnes* fra 1000-tallet. I Niels Jesperssøns graduale 1573: Efter prædiken fra juledag til kyndelmisse. *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual* 1685: Sekvensdel fra jul til kyndelmisse sammen med *Grates nunc omnes*, prosaoversat 1528 til *Nw lader oss alle tacke Gud wor Herre*, og Efter prædiken fra jul til kyndelmisse. 1699 desuden Aftensang til udgang 3. juledag. Udgif af salmebøgerne 1778.

220. *I dødens bånd vor frelser lå* (Grundtvig 1837). Luther 1524: *Christ lag ynn todes banden*. Dansk 1528: *CHRist laa y dødzens bond*. Hans Tausens salmebog ca. 1535: Communio. Niels Jesperssøns graduale 1573: Offertorium fra påskedag til pinse og Aftensang før prædiken i landsbyerne påskedag. Kingos salmebog og graduale 1699: Offertorium påskedag. Udgif af salmebøgerne 1778.

301. *Kom, Helligånd, Gud Herre from* (Fr. Hammerich 1843/1850). Grundlag: *Veni sancte Spiritus, reple*, anden del af Halleluja pinsedag i den latinske messe. Luther 1524: *Kom heyli-ger geyst herre Gott*. Claus Mortensøn 1529: *KOm Helliand herre Gud/opfyld*. Niels Jesperssøns graduale 1573: Offertorium i pinsedagene og 1.-4. søndag efter trinitatis. Aftensang Før prædiken i landsbyerne pinsedag. Introitus til "Mandags Brudemesse"(bryllup om mandagen). Kingos salmebog og graduale 1699: Vers mens præsten går på prædikestolen pinsedag, Offertorium pinsedag, Aftensang til udgang pinsedag, Aftensang til indgang 8. og

22. søndag efter trinitatis. Udgik af salmebøgerne 1778.

337. *Behold os, Herre, ved dit ord.* (Grundtvig 1837. Flere redaktioner). Luther 1542: *ERhalt vns HErr bey deinem Wort.* Han kalder den en børnesang. Dansk 1556: *Beholt oss Herre ved dit Ord.*

I Hans Thomissøns salmebog 1569 var den en af flere muligheder til Efter prædiken.

I Niels Jespersøns graduale 1573 var anvendelsen: Efter Salmen efter prædiken ved gudstjenester uden nadver på adventssøndage, Pro exitu trinitatis søndag, Efter prædiken søndage i trinitatis uden nadver. Den blev sunget på bededage om onsdagen mellem litani og nadver. Desuden blev den brugt som Efter prædiken ved præstekalente (konvent).

I Danmarks og Norgis Kirke-Ritual 1685 er den Pro exitu til hver anden fredagshøjmesse.

I Kingos salmebog og graduale 1699 blev den Pro exitu 5. søndag efter helligtrekonger, almindelig bededag og 6. søndag efter påske.

Den gik ud af salmebøgerne 1778. Det er uafklaret, om Evangelisk-kristelig Psalmebogs nr. 366 *Giv, Herre! at dit Sandheds Ord* af W.H.F. Abrahamson 1798 er en gendigtning. Meyer og Boesen 1847 har Grundtvigs gendigtning. Roskilde konvents salmebog har strofe 1 efter Grundtvig, strofe 2 og 3 efter originalen. I DDS53 og 02 er strofe 3, 1. halvstrofe ændret til Grundtvigs tekst.

1556-gendigtningens strofe 1, linje 2: ”Oc styr Paffuens oc Tyrckens mord” blev i Grundtvigs gendigtning til ”Trods Pavens Løgn og Tyrkens Mord” og i 1855 til nutidens ”trods dine fjenders løgn og mord”. I Tyskland blev Luthers ”Vnd steur des Bapsts vnd Türcken Mord” allerede i 1700-tallet ændret til ”und steure deiner Feinde Mord” (således Evangelisches Gesangbuch 1995), efter at flere andre mildere formuleringer havde været fremme på foranledning af pietisterne.

394. *Ak Gud, fra Himlen se herved.* (W.A. Wexels 1840). Baseret på Sl 12, som på latin

kaldes: *Saluum me fac Domine.* Luther 1523: *Ach got von hymel syhe dareyn.* Dansk 1528: *O Gud aff himmelen see her til.* Niels Jespersøns graduale 1573 har den som Introitus fra sankthans dag til 8. søndag efter trinitatis. Kingos salmebog og graduale 1699: Aftensang til indgang 3. søndag i advent, Pro exitu sankthans dag og Epistelsalme 8. søndag efter trinitatis. Salmen udgik af salmebøgerne 1778.

496. *Af dybsens nød.* (Peder Hjort 1843). Baseret på Sl 130 på latin kaldet *De profundis.* Luther 1523: *Aus tieffer not schrey ich zu dyr.* Dansk 1529: *Aff dybhedszens nøedh roeber iegh tiil tigh.* Oversættelsen synes at antyde, at forlægget har været plattysk snarere end højtysk, idet førstelinjen i den nedertyske salmebog fra 1525 lyder: *UTh deper noth roep jck tho dy.*

Brugt som Introitus hele året fra 1529. Niels Jespersøn indskrænker det 1573 til fasten og skærtorsdag.

Introitus afskaffedes sammen med Halleluja i Kirkeritual 1685, jf. ovenfor. Derefter fik salmen en række andre funktioner.

Kingos salmebog og graduale 1699: Aftensang til indgang 3. søndag i fasten og Epistelsalme 5. søndag efter påske, Vers medens præsten går på prædikestolen 9. søndag efter trinitatis, Epistelsalme 10. søndag efter trinitatis og Pro exitu 17. søndag efter trinitatis.

Guldbergs salmebog 1778 indskrænker til Aftensang til indgang 3. søndag i fasten og Vers medens præsten går på prædikestolen 17. søndag efter trinitatis. Salmen var ikke med i salmebogen 1798.

Aldrig ude, nuværende form fra 1855

289. *Nu bede vi den Helligånd.* (Ove Malling 1798, Grundtvig 1837,

salmebogskommissionen 1855). Middelalderlig pinseleise. Luther 1524: *Nu bitten wyr den heyligen geyst.* Dansk 1529: *Nw bede wy then helligandh.*

Fra 1529 udefineret salme før prædiken.

Hans Tausens salmebog ca. 1535: Sekvens pinsedag og kirkeåret ud.

Kirkeordinansen 1537/39: Sekvens (responsorium til *Veni sancte spiritus*) pinsedag.

Frands Vormordsen 1539: Salme før prædiken. Sekvens (responsorium til *Veni sancte spiritus*) i pinse- og trinitatistiden.

Hans Thomissøns salmebog 1569: Sekvens (responsorium til *Veni sancte spiritus*) pinsedag og Sekvens fra pinsedag til jul, og fra kyndelmisse til påske. Før prædiken pinsedagene.

Niels Jespersøns graduale 1573: Sekvens undtagen fra juledag til kyndelmisse og fra påskedag til 6. søndag efter påske, Før prædiken og Efter prædiken 1.-3. pinsedag. Aftensang Før prædiken i landsbyerne pinsedag. Fra septuagesima til 1. søndag i fasten responsorium til latinsk Tractus (latin: ”trukket ud”, mindre jubilerende Halleluja til fasten og advent, forsvandt 1685).

Mandags brudemesse efter evangeliet.

Danmarks og Norgis Kirke-Ritual 1685: Før prædiken langfredag, Sekvens det meste af kirkeåret, Før prædiken pinsedage, Aftensang efter indgang.

Kingos salmebog og graduale 1699: Sekvens som Niels Jespersøn. Højmesse og Aftensang efter indgang, samt Før prædiken pinsedagene.

Guldbergs salmebog 1778: Sekvens som Niels Jespersøn. Før prædiken pinsedagene.

Salmen var aldrig ude af salmebøgerne, men blev omdigtet 1778, 1798 og 1837. Bag nutidens salmetekst står en omfattende redigering i 1855: strofe 5 er Grundtvigs tilføjelse, mens Mallings nydigtning af det oprindelige ”Kyrieleis” til ”Herre, hør vor bøn!” og visse af hans formuleringer som ”at sammenknytte os ved troens bånd” er bibeholdt. Kommissionen har i øvrigt redigeret frit i Grundtvigs tekst og føjet egne formuleringer til.

Luthers grundidé var, at vi beder Helligånden om fire ting: troen, lyset, kærligheden og trøsten. Det sidste bundede i, at man fejloversatte Paraklet ved Trøstermand. Senere fandt

man frem til oversættelsen Talsmand. Grundtvig ved godt, at det hedder Talsmand, men beder Talsmanden trøste. Trøstermanden skulle i 1500-tallet trøste på den yderste dag, når Djævelen efter almindelig antagelse optrådte som anklager og havde godt styr på alle et menneskes synder. Her skulle Trøstermanden være forsvarsadvokat. Grundtvigs femte bøn er til sandheds Ånd, og sandheden, vi vil forvisses på, er, at vi er af Gud Faders små. Det minder stærkt om et angreb på rationalismen og de fornuftige mænds brodersamfund. Vi kan være så store og fornuftige, vi være vil, hos Gud er vi altid småbørn.

Moderbilledets historie er karakteristisk for salmens historie. Hvor kærligheden i strofe 3 var moderkærlighed i 1529: ”att wy maa dricke aff thit kierligheds bryst”, blev den forvandlet til ”Brodersamfund” hos Malling. Grundtvig genindførte mor og barn i strofe 4: ”lad os finde Trøst, / Som Barnet ved sin Moders Bryst, / I din søde Stemme ...” Ikke så håndgribeligt som i 1529, men meningen er klar nok. Se også nedenfor. salmens to sidste strofer brugt som eksempel på de tidlige og de senere oversættelser.

Optaget i Tillæg til den evangelisk-christelige Psalmebog 1845

95. *Fra himlen højt kom budskab her.* (J.L.A Kolderup-Rosenvinge 1845). Luther 1534: *VOm Himel hoch da kom ich her.* Hans Tausen 1544: *AF Engle Chor hid kommer ieg.* Anonym 1569: *Fra Himmelen høyt komme wi nu her.* Denne gendigtning blev derefter brugt. Liturgisk i Kingos salmebog og graduale 1699: Vers medens præsten går på prædikestolen juledag, Offertorium juledag, Aftensang til indgang juledag og Aftensang til indgang nytårsdag. Den udgik af salmebøgerne 1778.

Aldrig ude, nuværende form fra 1845:

336. *Vor Gud han er så fast en borg.* (Peder Hjort 1840. J.P. Mynster 1845.). Efter Sl 46 på latin *Deus noster refugium et virtus.* Luther 1528: *Ein feste burg ist vnser Gott.* Dansk

1533: *WOr Gud han er saa sterck en borg*, fra 1535: *Vor Gud han er saa fast en borg*. Niels Jesperssøns graduale 1573: Introitus 17.-20. søndag efter trinitatis og allehelgens dag. Kingos salmebog og graduale 1699: Vers mens præsten går på prædikestolen 1. søndag i fasten, Epistelsalme 3. søndag i fasten, Aftensang til udgang 3. søndag efter trinitatis, Vers mens præsten går på prædikestolen mikkelsdag, Aftensang til udgang 21. søndag efter trinitatis og allehelgens dag. Guldbergs salmebog: Vers mens præsten går på prædikestolen 1. søndag i fasten. Salmen er omdigtet 1798 og 1845.

Aldrig ude, nuværende form fra 1798:

437. *Vi tro, vi alle tro på Gud.* (C.H. Biering 1793. Bearbejdet 1798.). Salmens grundlag er Credo, den nikæno-konstantinopolitanske trosbekendelse (Nicænum), vedtaget på kirkemødet i Nikæa 325. Indført i Romermessen efter græsk-ortodokst forbillede som dåbsminde⁵. Romerkirken har dog, i modsætning til de ortodokse, ikke benyttet denne trosbekendelse til dåb, men den apostolske. Bearbejdet latinsk og tysk trosbekendelsesvers over Nicænum ca. 1400. Luther 1524: *Wyr gleyben all an eynen Gott*. Dansk 1529: *Uy thro allszammen paa en gud / himmels scabere och iordszens*. Flere andre gendigtninger. Anvendtes som Credo fra 1529, fortrængt i 1800-tallet af den apostolske trosbekendelse (Apostolicum), der fremsiges eller synges som prosa. Årsagen var, at Grundtvig først, derefter hans tilhængere, begyndte på prædikestolen med at fremsige forsagelsen og de tre trosartikler netop for at gøre dåben nærværende. Senere blev den fremsagt af præsten for alteret på Credo(salmen)s plads. Den nu almindeligt udbredte skik, at præsten vender sig mod menigheden under forsagelsen er af ganske ny dato. Salmen blev omdigtet til Evangelisk-kristelig Psalmebog. Denne form er bevaret til nutiden.

⁵ En anden forklaring er, at Nicænum blev brugt til at sluse arianere tilbage i kirken efter kirkemødet i Nikæa, og derfra kom ind i gudstjenesten i løbet af middelalderen.

Aldrig ude, nuværende form fra 1729:

9. *O store Gud vi love dig.* (Anonym 1729, 1798, 1850, 1951). *Te Deum laudamus* latinsk hymne fra 300-tallet. Dansk prosagengivelse 1528: *O Gud wy loffue teg*. Luther 1529: *Herr Gott dich loben wir*. Dansk 1729: *O store Gud! vi love dig*. B.C. Ægidius 1717: *HErr GUD/vi love dig*. Prosaformen blev brugt liturgisk i Niels Jesperssøns graduale 1573: Efter prædiken mikkelsdag i landsbyerne. Danmarks og Norgis Kirke-Ritual 1685: Efter prædiken mikkelsdag og taksigelsesdagen. Både prosa og Luthergendigtning i Kingos salmebog og graduale 1699: Efter prædiken taksigelsesdagen. Guldbergs salmebog 1778: Froprædiken Før prædiken.

Blev det end 1800-tallet, der i høj grad kom til at restaurere Luthersalmerne, var salmernes tidligere danske form i mange tilfælde af tvivlsom håndværksmæssig og kunstnerisk kvalitet, så de nye produkter kom til at fremstå som klare forbedringer. Salmerne var i mellemtiden blevet prædikantens valg og ikke faste dele af liturgien, og det ændrede i høj grad deres status. De var ikke mere agerende faste led i gudstjenesten, men løse elementer, der kunne vælges og vrages. Derfor springer det heller ikke så meget i øjnene, at hovedmængden af salmebogens Luthersalmer er tidstypiske for 1800-tallet. I de nye og forbedrede vers savner den, der kender de primitive formuleringer fra 1500-tallet, Luthers eget gennemslag gennem oversættelsernes mangelfulde metrik og mislykkede rim. Tingene er slebet for godt til, og Luther er kommet på for stor afstand. I stedet strides f.eks. Grundtvig med rationalisterne, der er hans pave og tyrk, en polarisering der måske er knap så indlysende i dag.

Som et eksempel på, hvor godt Luthers gennemslag var i de mangelfulde oversættelser, mens de senere og mere formfuldendte oversættelser var tilbøjelige til at lave for pæne formuleringer, selv i polemik, kan vi se på de to sidste strofer af *Nu bede vi den Helligånd* og den strofe, Grundtvig digtede til. 1500-talsversionerne ser sådan ud for strofe 3:

Martin Luther 1524

Du susse lieb schenck vns deyne gunst /
las vns empfinden der liebe brunst /
Das wyr vns von hertzen eyn ander lieben /
vnd ym fride / auff eynem synn bleyben /
Kyrioleys.

Thw: du; tiith: dit; vdaff: udaf, af; hierthz: hjertet; huer anden: hinanden/hverandre; mz: med.

Der er ingen tvivl om, at det drejer sig om at opnå den oprigtige kristne kærlighed. Den meget frie danske oversættelse af de to første linjer skyldes måske, at vor oversætter ikke helt har fattet, hvad Luther prøver at sige elegant i

Ove Malling 1798

Du, Fredens Aand! giv at vi maa
I uforstyrret Brodersamfund staae!
At i Lyst og Smerte Haand i Haand vi vandre,
Og med villigt Hierte Gavne maa hverandre.
Herre! Hør vor Bøn!

Malling devaluerer elegant og med åbne øjne fra kærlighed til brodersamfund. Der er en umiskendelig ”lad os nu være fornuftige”-stemning over hele strofen. Hvad kvinderne gør i et brodersamfund, hvor man går hånd i hånd, fremgår ikke klart. I sit forsøg på at sætte Malling stolen for døren forholder Grundtvig sig så frit til Luthers tekst, at den først bliver genkendelig i sidste linje. Vandringeren i næstsidsidste linje, indført af Malling, er ikke fornuftige borgere hånd i hånd, men os sammen med Kristus. I første

Martin Luther 1524

Du hochster troster ynn aller not /
hilff das wyr nicht furchten schand noch tod /
Das ynn vns die synnen nicht verzagen /
wenn der feind wird das leben verklagen /
Kyrioleys.

Anonym 1529

Thw sødhe aand skienck oss for visth /
ath wy maa dricke aff tiith kierlighetz brysth /
ath wy vdaff hierthz huer anden elske /
mz eth sindh i christo / haffue baade frid och roo
kyrio.

ordspillet med gunst og brunst, ord, der måske spiller på det erotiske, men også beskriver den kristne kærlighed. Det væsentlige budskab, det i anden halvstrofe, er ikke desto mindre kommet fint med på dansk.

N.F.S. Grundtvig 1837

O Kiærlighedens Kraft! indgyd
Os Helgen-livets høie Fryd,
Saa vi glade vandre Med vor Drot hin fine,
Elskende hverandre, Som Han elsker Sine!
Hjelpe os Gud!

halvstrofe er det markant, at Grundtvig griber tilbage til Luthers brug af helgenerne som forbilleder, efter at rationalisterne havde afskaffet dem.

Men det er Mallings omkvæd, vi synger i dag.

Strofe 4 handlede egentlig om at blive klædt på af Helligånden til at møde Djævelen, der optrådte som anklager på den yderste dag. Den danske oversættelse følger Luther tro i hælene.

Anonym 1529

Thw yppersthe trøster y all wor nød /
hielp thz vy forsmaa werdsens spaath och wsilhz /
ath wy bestandige bliffue / paa vor siste ende /
naar wy mz dieffuelen kyffue / om thetthe ellendhe
kyrioleys

thz: det = nudansk: at; werdsens: verdens; wsilhz: usselhed; kyffue: kives; thetthe: dette.

Både for rationalisten og for Grundtvig er tidligere tiders koncentration om dommen kommet på afstand. Malling koncentrerer sig

Ove Malling 1798

O Kraft fra Gud! opfyld vort Bryst
I Dødens Time med din høie Trøst!
At vi ringeagte Verdens Lyst og Hæder,
Og kun eftertragte Evigheds Glæder.
Herre! Hør vor Bøn!

Malling er snublende tæt på idealet en værdig død, da han lige får det evige liv skubbet ind til sidst. Vi er milevidt fra Luther. Grundtvig får til gengæld genanbragt billedet af mor og barn fra den gamle oversættelses strofe 3. Heller ikke han tager tyren ved hornene og beder om Talsmandens/Trøstermandens beskyttelse mod anklageren på dommedag. Tværtimod bevirker Helligåndens søde moderstemme, at saligheden overstråler den elendighed, som er det eneste bindeled mellem 1529-oversættelsen og ham.

Men Grundtvig er ikke færdig med Malling endnu. Han skal lige have at vide, råt for usødet, at sandheden er, at hos Gud er vi småbørn. Fatter vi det, falder alle brikker på plads: troen indfinder sig med syndernes forladelse, kødets opstandelse og det evige liv. Her har vi nok en retfærdiggørelse efter Luthers opskrift, men vi befinder os også i et lokalt opgør i Danmark 300 år senere. Derfor må vi sætte spørgsmålstegn også ved Grundtvigs gendigtning, som fra 1855 har været mixet med Malling og kommissionens egne idéer, og ikke mindst ved værdien af den tildigtede strofe, som let kan give et for idyllisk billede af forholdet mellem Gud og den menighed, der i Luthers salme endte ansigt til ansigt med Djævelen på dommedag.

Ja, Sandheds Aand! sværg du os paa!
At vi er af Gud Faders Smaa!
Da er Sorgen slukket, Da er Perlen fundet,
Paradis oplukket, Døden overvundet!
Hjælpe os Gud!

om dødsøjeblikket, Grundtvig om salighedens sejr over elendigheden. Teologien har ændret sig. To gange.

N.F.S. Grundtvig 1837

O Tals-Mand! lad os finde Trøst,
Som Barnet ved sin Moders Bryst,
I din søde Stemme, Saa al vor Elende
Smilende vi glemme, Over salig Ende!
Hjælpe os Gud!

Det synes, at den rigtigste måde at bearbejde de senere gendigtningers glatte overflade på, så salmerne også taler til en spørgende og søgende nutid, er at trænge igennem facaden ind til Luthers egne tanker bagved og give dem et nyt udtryk.

Ét eksempel er de bud på en ny dansk tekst til *Sie ist mir lieb*, Hymnologi modtog i foråret 2017, især Anne Vads vinderbidrag. Et andet er Iben Krogsdals nye Luther-gendigtninger i *Vor Gud du mærker vores sorg* fra 2016.

3. Fire markante salmebøger undervejs i traditionen

Kingos salmebog er et produkt af de ændrede regler for kirken i *Danske Lovs Anden Bog* og *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual*. Christian 5. siger 1683 i sin instruks til Thomas Kingo om at indrette en ny salmebog, at den skal være sådan, at hver søn- og helligdag står med alle sine salmer kirkeåret igennem fra 1. søndag i advent til 27. søndag efter trinitatis. Hans Thomissøns salmebog havde været indrettet efter emner, som vi kender det fra nutiden, men kun med 268 salmer, Niels Jespersøns graduale havde lignet det, Kingo blev sat til, men med endnu langt færre salmer, og ingen af de to bøger havde mange af de tekstkommenterende salmer, kongen vil have Kingo til at skrive som Epistelsalme, Vers mens præsten går på prædikestolen og Pro exitu. Efter adskillige skærmydsler om produktionen overtog en kommission af københavnske gejstlige arbejdet. Salmebogen nåede lige at få kongens autorisation før

han døde i 1699 som følge af et jagtuheld i Jægersborg Dyrehave. Kingo havde skrevet og udgivet en fuld halvårs-salmebog ”Vinterparten” 1689 og leveret yderligere 27 liturgiske salmer til den endelige salmebog. Hans navn kom på titelbladet, og han fik indtægterne af salget. Udvalget af salmer blev væsentlig mere broget, end Kingo havde tænkt sig, og bestod i høj grad af salmer fra 15- og 1600-tallet, før hans tid. Tematiseringen blev bevidst brudt ved at gøre nogle af Kingos epistelsalmer til evangeliesalmer og omvendt. Kingos graduale 1699 har samme indhold som salmebogen, men har noder.

Guldbergs salmebog var et bud på en ny fortolkning af Kirkeritualet fra 1685. Udgivet 1778 med Sjællands biskop Ludvig Harboe som drivende kraft var salmebogens sigte at forny salmeskatten ved at sætte den senere tids salmedigtere som H.A. Brorson og Birgitte Boye ind. Salmebogens kaldenavn viser tilbage til initiativtageren Ove Høegh-Guldberg, der da var rigets mægtigste mand. Reformationstidens

Anonym 1529 i

Kingos graduale 1699

Vor Gud hand er saa fast en Borg /
Hand er vor Skiold og Verrie /
Hand hielper os af Nød og Sorg /
Der os vil her besnerrie.
Diefvelen vor gamle Fiende
Vil os ofvervinde
Stor Magt og Argelist
Bruger hand imod os vist
Paa Jorden er ey hans lige.

Desuden kom der nye bidrag fra samtidige salmedigtere. Salmebogen havde svært ved at slå igennem og nåede aldrig rigtig til Norge. Sverige har ikke noget, der bare ligner. Et forsøg på at indføre salmebogen ved tvang resulterede i 1800-tallets første kirkelige vækkelse ”De stærke jyder”, der indtil nutiden har holdt fast ved Kingos salmebog.

Roskilde konvents salmebog 1855 kom, efter at et tillæg 1845 havde søgt at råde bod på

salmer blev i høj grad kasseret, mens Birgitte Boye overtog henvend 40 % af salmebogen, mere end 1½ gange Grundtvigs andel i DDS02. Brorsonsalmene var kraftigt redigerede for at tilpasse dem til en ny tids stil og smag. Til gengæld stod der stor respekt om Kingos salmer og deres liturgiske funktioner. Salmebogen fik ingen stor udbredelse, større i Norge end i Danmark, hvorfor der stadig er salmer af Birgitte Boye i *Norsk salmebok* 2013.

Evangelisk-kristelig Psalmebog 1798 var en fuldstændig revolutionær salmebog som brød med selv den del af den klassiske messe, som havde overlevet Christian 5.s reformer. For første gang var det overladt til prædikanten at vælge salmer. Alle ældre salmer blev omskrevet, så de passede til tidens radikale rationalistiske teologi, der var bærende i salmebogsarbejdet. Her er et eksempel på, hvordan Djævelen i *Vor Gud han er så fast en borg* blev forvandlet fra ydre og personlig størrelse (”denne verdens fyrste”) til en indre fjende - syndens lyst.

Anonym i Evangelisk-kristelig Psalmebog

Vor Gud han er saa fast en Borg,
Han kan os bedst bevare.
Han gav os Trøst i al vor Sorg,
Og Værn mod al vor Fare.
Vor Fiende, Syndens Lyst,
Sig reiser i vort Bryst.
Den ved sin Magt og Svig
Er saare frygtelig;
Fra Gud den kan os drage.

radikalitetens hærgen i den danske salmeskat, og forskellige andre initiativer havde set dagens lys på vej mod en ny salmebog, der kunne dele sol og vind lige. Roskilde konvent forkastede ikke alle de rationalistiske salmer og salmebearbejdelser, men lukkede den aldrende og efterhånden ganske betydningsfulde Grundtvig ind i stort omfang, især med basis i hans salmegennembrud *Sang-Værk til den danske Kirke* 1837. Også ganske mange af samti-

dens andre salmedigtere kom ind. Der kom to tillæg, i 1873 og 1890 med endnu mere ny dansk salmedigtning. Under forarbejdet til det andet tillæg eksperimenterede man med salmer

som gudstjenesteled på de gamle gudstjenesteordningers vis, men måtte konstatere, at tiden til at genindføre klassisk gudstjenesteliturgi var forpasset.

4. Oversigter og bemærkninger

Salme- og gudstjenestebøger m.v. nævnt i denne artikel

Årstal	Kaldenavn	Officielt navn
1528		Malmø-Tidesangbogen
1529		Een ny handbog
1529	Messeembedet	Thz cristelighe messze embedhe paa dansche
1533	Malmøsalmebogen	(Titelbladet mangler)
1535 1538 1544 1553	Hans Tausens salmebog	En Ny Psalmebog
1536	Ludwig Dietz' salmebog	Nogle nye Psalmer oc Lofsange som icke till forn ere wd-gangne paa Danske
1537 1539	Kirkeordinansen	Ordinatio Ecclesiastica Regnorum Daniae et Norwegiae 1537. Den danske Kirkeordinans 1539
1539	Frands Vormordsen	En ganske nyttelig og alle sogneprester oc predicanter nødtørtelig Handbog Om den rette Euangeliske Messe
1569	Hans Thomissøns salmebog	Den danske Psalmebog
1573	Niels Jespersøns graduale	GRADVAL. En Almindelig Sangbog
1685	Kirkeritualet	Danmarks og Norgis Kirke-Ritual
1699	Kingos salmebog	Den forordnede Nye Kirke=Psalme-Bog
1699	Kingos graduale	Gradual / En Ny Almindelig Kirke=Salmebog
1717	(B.C.) Ægidius	Den nye Psalmebog
1778	Guldbergs salmebog	Psalme-Bog eller En Samling af gamle og nye Psalmer
1798		Evangelisk-kristelig Psalmebog
1845		Tillæg til den evangelisk-christelige Psalmebog
1847	Meyer og Boesen	Psalmebog samlet og bearbejdet af C. B. Meyer og U. S. Boesen
1855	Roskilde konvents salmebog	Psalmebog til Kirke og Huus-Andagt
1873	Første tillæg til Roskilde konvents salmebog	Tillæg til Psalmebog for Kirke- og Huus-Andagt
1889	Nordslesvigsk salmebog	Evangelisk-luthersk Psalmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig
1890	Andet tillæg til Roskilde konvents salmebog	Nyt Tillæg til Salmebog for Kirke- og Hus-Andagt
1899		Psalmebog for Kirke og Hjem
1913		Tillæg til Psalmebog for Kirke og Hjem
1925		Den sønderjydske Salmebog

Årstal	Kaldenavn	Officielt navn
1953		Den Danske Salmebog
2002		Den Danske Salmebog

Kommentar til oversigten:

Malmø-Tidesangbogen er den ældst kendte danske salmebog, dateret til 1528. Dens indhold anses for at være nr. 1-27 i *Een ny handbog* fra 1529, der kendes fra optryk i Ludwig Dietz' salmebog, Rostock 1536.

Thz cristelighe messze embedhe paa dansche, "Messeembedet", er identisk med messen i *Een ny handbog* i Ludwig Dietz' salmebog. Der skete kun små ændringer i forhold hertil i messeliturgen i Malmøsalmebogen 1533 og Hans Tausens salmebog (1535).

Den Danske Psalmebog udgivet af Hans Thomissøn er en hymnologisk guldgrube med adskillige oversigter og en bemærkelsesværdig historisk redegørelse.

Den nye Psalmebog er udgivet i Flensborg 1717 af sognepræsten i Varnæs Bertel Christian Ægidius.

Psalmebog samlet og bearbejdet af C. B. Meyer og U. S. Boesen har undertitlerne *Med Tillæg af Collecter, Epistler, Evangelier, Jesu Christi Lidelseshistorie og Bønner, samt forsynet med et Register over 332 Psalmer, som ogsaa findes i den Pontoppidanske Psalmebog, for at den, om man vil, kan bruges ved Siden af denne.*

Ved Allerhøieste Resolution af 26de Febr. 1847 autoriseret til Indførelse i de Menigheder og Skoler, som ere underlagte den Slesvigske Generalsuperintendentur, hvori Kirke- og Skole-Sproget er Dansk, og som maatte ønske samme.

Evangelisk-luthersk Psalmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig er Udgiven af det Kongelige evangelisk-lutheriske Konsistorium i Kiel i Henhold til den fjerde ordentlige Fællessynodes Beslutning 1889.

Den klassiske messes sungne led.

Ordinarium	Proprium
Det samme kirkeåret igennem	Varies gennem kirkeåret
	Introitus
Kyrie.	
Gloria	
	Graduale
	Halleluja
	Tractus
	Sekvens
Credo	
	Dansk udvidelse 1: Efter prædiken
	Offertorium
Sanctus	
Agnus Dei	

Ordinarium Det samme kirkeåret igennem	Proprium Varieres gennem kirkeåret
	Communio
	Dansk udvidelse 2: Pro exitu

Navn	Ordforklaring	Forandringer 1529-1798
<i>Introitus</i>	(latin) indgang. Det første der synges i messen	(1537)1573 mulighed for latinsk Introitus. Dansk: Først udelukkende <i>Af dybsens nød</i> , senere flere varianter. Leddet blev 1685 erstattet af prælude og indgangsbøn
<i>Kyrie</i>	(græsk) Herre (forbarm dig!) Råb til Faderen, Sønnen og Helligånden om at forbarme sig. I katolsk tradition tredoblet	Den dansk-norske kyriesalme i tre kirkeårsbestemte varianter gav ledet propriums karakter
<i>Gloria</i>	(latin) Ære (være Gud i det højeste (Luk 2,14)), efterfulgt af Laudamus, lovsang til Faderen, Sønnen og Helligånden	Decius og Slüters Gloria + Laudamus-salme <i>Aleneste Gud i Himmerig</i> var dominerende
<i>Graduale</i>	(latin) trinbøn. Ordet bruges også om bøger til messesang	Leddet bortfaldt omkring 1540
<i>Halleluja</i>	(hebraisk) "pris Jahve energisk". Sang fra "Israels Halleluja" Sl 114-118	(1537)1573 mulighed for latinsk Halleluja. Ellers dansk salme, en oversættelse af Johann Agricolas gendigtning af Sl 117 <i>Frölich wollen wir Aleluia singen</i> fra 1524. (jf. DDS02 nr. 436). Leddet blev 1685 erstattet af Epistelsalmen
<i>Tractus</i>	(latin) "trukket ud", mindre jubilerende Halleluja til fasten og advent ("julefasten")	Bortfaldt 1685
<i>Sekvens</i>	(latin) følgende, udviklet til selvstændigt led af Hallelujas jublende afslutning	<i>Nu bede vi den Helligånd</i> dominerende i hele perioden
<i>Credo</i>	(latin) jeg tror. Den nikænske Trosbekendelse	Luthers Credo-salme
<i>Offertorium</i>	(latin) frembærelse. Sang under indvielsen af brød og vin i romermessen	Ikke katolsk messeforberedende led, men salme mens der lægges penge på alteret (offer) til præst og degn ved kirkelige handlinger
<i>Sanctus</i>	(latin) Hellig. Helligsangen i Es 6,1-4. Nadverdel	Bortfaldt efter Kirkeordinansen på grund af den indledende formaning fra <i>Deutsche Messe</i> 1526, undtagen juledag, påskedag, pinsedag og trinitatis søndag, hvor der var fuldt klassisk nadverritual, men på dansk. Dette bortfaldt 1685
<i>Agnus Dei</i>	(latin) Guds lam. Sang til Kristus som	Indgik efter Kirkeordinansen som salme i

Navn	Ordforklaring	Forandringer 1529-1798
	Guds lam (Joh 1,29). Nadverdel	Communio
<i>Communio</i>	(latin) jeg befæster. Uddeling. Nadverdel	Let variation i salmerne, der dog hele perioden omfattede Luthers <i>Gud være lovet og benedidet</i> og <i>Jesus Kristus er vor salighed/Jesus Kristus er til stede</i> , efter forbillede i <i>Deutsche Messe</i> 1526
<i>Pro exitu</i>	(latin) for udgang. Udgangssalme	

Kommentar:

Salmer omkring prædikenen. Ud af det nye sungne led Efter prædiken udviklede der sig en skik med enkeltstrofer umiddelbart før og efter prædiken på særlige helligdage. I 1685 tilføjedes Vers mens præsten går på prædikestolen, der skulle "komme overens med" dagens evangelium. Det skulle Pro exitu også fra samme år. Ledet Vers mens ... er basis for nutidens salme før prædikenen, såvel som Epistelsalmen er basis for salmen mellem læsningerne.

Historiske helligdage

Der tales ovenfor om ikke længere eksisterende helligdage. Ved helligdagsreformen 1770 bortfaldt følgende helligdage:

- 3. juledag 27. december
- 3. påskedag
- 3. pinsedag
- helligtrekongers dag 6. januar
- Mariæ renselsesdag, også kaldet kyndelmisse, 2. februar
- sankthans dag 24. juni
- Mariæ besøgelsesdag 2. juli
- mikkelsdag 29. september

Følgende helligdage blev flyttet til søndage:

- Mariæ bebudelsesdag blev flyttet fra 25. marts til 5. søndag i fasten
- allehelgens dag blev flyttet fra 1. november til første søndag i november
- taksigelsesdag for afslutningen på Københavns brand 1728 blev flyttet fra 23. oktober til første søndag derefter

Tidligere var der taksigelsesdag for den mislykkede svenske storm på København 11. februar 1659.

I de første århundreder efter reformationen blev der holdt såkaldte ugedagsgudstjenester på hverdage, først og fremmest onsdag og fredag i byerne. Disse gudstjenester havde egen liturgi. Ligeledes var der særlig liturgi til søndagens froprædiken og til aftensangsgudstjeneste i byerne. Aftensangens salmer til ind- og udgang var fastsat. Anden salme var almindeligvis *Nu bede vi den Helligånd*.

Almindelig bededag på fjerde fredag efter påske blev indført efter kongelig befaling i 1686.

Hvilke salmer gik ud af salmebøgerne hvornår?

Med Kingos salmebog og graduale 1699 udgik i alt fem Luthersalmer.

Midt i livet er vi stedt kom tilbage i 1953.

Fire vendte ikke tilbage, nemlig

Esaias den Prophete monne det saa gaa. Sanctus-salme (Es 6,1-4) fra 1533, Luther 1526: *Jesaia dem Propheten das geschah.* Blev brugt som Introitus på mikkelsdag fra 1573.

Gvd lod sin røst aff skyen lyde. Salme over De 10 Bud fra 1533, Luther 1524: *Dys synd die heylgen zehn gebot.* Ingen liturgisk anvendelse.

Salige ere alle som i gudz frøct staa. Gendigtning af Sl 128 (*Beati omnes qui timent dominum*) fra 1533, Luther 1524: *Wol dem der ynn Gotes furchte steht.* Fast bryllupssalme fra 1573.

Nu begynde wi at quæde. Martyrsang af Luther, hans ældste salme, fra 1523: *Eyn newes lied wyr heben an.* Dansk 1553. Ingen liturgisk funktion.

Med Guldbergs salmebog 1778 udgik 22 Luthersalmer, hvoraf 12 vendte tilbage til salmebøgerne. Det er

1845 *Fra himlen højt kom budskab her.*

1855 *Lovet være du, Jesus Krist, I dødens bånd vor frelser lå, Kom, Helligånd, Gud Herre from, Behold os, Herre, ved dit ord og Ak Gud, fra Himlen se herved.*

1873 *Var Gud ej med os denne stund og Jesus Kristus er til stede!*

1889 *Fra himlen kom en engel klar og Med fred og fryd jeg farer hen.*

1890 *Nu fryde sig hver kristen mand.*

1953 *Forlen os freden, Herre, nu.*

De 10, der ikke kom tilbage til salmebøgerne, er

Christum wy skulle loffue nw. Efter *A solis ortus cardine*, latinsk julehymne fra 400-tallet. Luther 1524: *Christum wyr sollen loben schon.* Dansk 1528. Fra 1699 Epistelsalme på Mariæ bebudelsesdag.

Gvd fader bliff tw nw med oss. Fra 1528, Luther 1524: *GOtt der Vater, won vns bey.* Blev fra 1573 brugt som Introitus fra trinitatis søndag til 4. søndag efter trinitatis, fra 1699 som alternativt Gloria.

SAa taler then vwjse mund. Efter Sl 14, *Dixit insipiens in corde suo, non est Deus.* Gendigtning fra 1528. Luther 1523: *Es spricht der vnweisen mund wol.* Blev brugt som Offertorium 21.-27. søndag efter trinitatis fra 1573, som Epistelsalme til 5. søndag i fasten fra 1699.

Gud være laaffuet altid oc benedidz. Luther 1524: *Gott sey gelobet vnd gebenedeyet.* Blev brugt som Postcommunio (salme efter uddeling) fra 1529.

HWo som wil leffue Christelig. Salme over De 10 Bud fra 1529. Luther 1524: *Mensch wiltu leben seliglich.* Fra 1699 Aftensang til indgang julesøndag.

IEsus Christ wor frelsermand. Påskesalme fra 1529. Luther 1524: *Jhesus Christ vnser Heyland / der den tod.* Fra 1573 Introitus påskedag. Fra 1699 Aftensang til udgang 2. og 3. påskedag og 11. søndag efter trinitatis.

NV lader oss hans Legomme begraffue. Begravelsessalme fra 1544. Luther 1540: *Nu last vns den leib begraben.* Alle årene på faste steder i begravelsesliturgien.

Christus kom selff til Jordans flod. Salme om Jesu dåb, Hans Thomissøn 1569. Luther 1541: *Christ vnser HErr zum Jordan kam.* Fra 1573 brugt som Introitus fastelavn. Fra 1699 som Salme ef-

ter dåb, som Offertorium ved dåb og Epistelsalme fastelavn. Grundtvigs *Vor Herre kom til Jordans Flod* blev optaget i Andet tillæg til Roskilde konvents salmebog 1890 og Tillæg til Psalmebog for Kirke og Hjem 1913, men kom aldrig i salmebøgerne.

Herodes hui frycter du saa saare. Fra *Hostis Herodes impie* del af *A solis ortus cardine* latinsk julehymne fra 400-tallet, Luther 1541: *WAS förchstu feind Herodes seer*, Hans Thomissøn 1569. Fra 1699 Vers mens præsten går på prædikestolen helligtrekonger.

KOm Hedningers Frelser sand. Adventssalme, Luther 1524: *Nu kom der Heyden heyland*, Hans Thomissøn 1569. Fra 1699 Epistelsalme 1. søndag i advent.

Med Evangelisk-kristelig Psalmebog 1798 udgik fire Luthersalmer. En enkelt vendte tilbage til salmebøgerne, nemlig

Af dybsens nød i 1855.

De tre, der ikke vendte tilbage, var

Kom Gud skaber helligeand. Pinsesalme, gendigtning af *Veni creator spiritus*, latinsk hymne fra 800-tallet. Luther 1524: *Kom Gott schepfer heiliger geyst.* Dansk 1528. Fra samme år brugt til ottesang. Fra 1573 Pro exitu pinsedagene og Efter prædiken til Aftensang i landsbyerne pinsedag. Fra 1699 Aftensang til indgang 2. søndag efter helligtrekonger, Pro exitu 2. pinsedag, Aftensang til udgang 3. pinsedag og Aftensang til indgang 10. søndag efter trinitatis. Fra 1778: Aftensang til indgang 8. søndag efter trinitatis.

Fader vor udi Hiemmerig. Salme over Fadervor. Luther 1539: *Vater vnser im Himmelreich.* Dansk 1544. Fra 1699: Vers mens præsten går på prædikestolen 1. søndag i fasten, almindelig bededag højmesse og Vers mens præsten går på prædikestolen 5. søndag efter påske. En ny gendigtning af Inger Christensen fra 1998 blev optaget i betænkningen til DDS02, men blev underkendt ved høringen.

O du Trefoldig enighed. Efter den latinske treenighedshymne *O lux beata trinitas*. Luther 1543: *DER DV bist drei in Einigkeit.* Dansk 1569. Fra 1699 Aftensang til udgang 18. søndag efter trinitatis.

Med Roskilde konvents salmebog 1855 udgik én salme, der ikke vendte tilbage til salmebøgerne

Nw er oss gudh mischundeligh. Gendigtning af Sl 67, på latin *Deus misereatur nostri*. Luther 1523: *Es wolt vnß Gott genedig sein.* Dansk 1529. Fra samme år fast Salme efter prædiken. Fra 1573 Introitus 9.-12. søndag efter trinitatis. Fjerde og sidste strofe, der var en dansk tildigtet Gloria Patri-strofe ("Ære være Faderen og Sønnen osv."), blev sunget som Efter prædiken på adventssøndagene, i fasten og i trinitatistiden. Fra 1699 var sidste strofe Efter prædiken "paa alle Søndager", desuden brugtes salmen som Aftensang til udgang helligtrekonger, Epistelsalme søndag septuagesima, Aftensang til indgang trinitatis søndag, Aftensang til udgang sankthans dag og Vers mens præsten går på prædikestolen allehelgens dag. Fra 1778 Efter prædiken til Aftensang.

Den klassiske liturgi med dens sungne led udgik med salmebogen 1798, hvorefter prædikanten valgte salmerne.

Til videre læsning:

Sven-Åke Selander & Karl-Johan Hansson (red): *Martin Luthers psalmer i de nordiska folkens liv.* Ett projekt inom forskarnätverket NordHymn. Lund 2008.

Luthers salmer på dansk. Tekst, melodi, liturgi og teologi. Redigeret af Jørgen Kjærgaard og Ove Paulsen. Frederiksberg 2017.